

Z recenzji Prof. dr. hab. Rafała Stobieckiego

Zebrane w tomie teksty to efekt współpracy licznego, międzynarodowego grona autorów z Polski, Rosji, Ukrainy, Białorusi oraz Bałkanów. [...] Koncepcja tomu nawiązuje wprost do paradygmatu *memory studies* czy może lepiej po polsku – pamięciologii. Dziedzina ta ma w naszym kraju, a także w Europie Środkowo-Wschodniej coraz więcej zwolenników praktyków. Decyduje o tym [...] niewątpliwie interdyscyplinarny walor studiów z zakresu pamięci. W dobie coraz bardziej sfragmentyzowanego krajobrazu humanistyki, jest to wartość nie do pogardzenia.

MOSTY EUROPY

Między
nostalgią a ironią

Między nostalgią a ironią

Pod redakcją: **Elżbiety Tomasi-Kapral i Doroty Utrackiej**

Pamięć reżimu komunistycznego
w dialogu międzykulturowym

Między nostalgią a ironią

STOWARZYSZENIE MOSTY EUROPY

MIĘDZY NOSTALGIĄ
A IRONIĄ

•
PAMIĘĆ REŻIMU KOMUNISTYCZNEGO
W DIALOGU MIĘDZYKULTUROWYM

Pod redakcją
ELŻBIETY TOMASI-KAPRAL
I DOROTY UTRACKIEJ

Ibidem
Łódź 2018

RECENZENT
Prof. dr hab. Rafał Stobiecki

Sfinansowano z grantu Otwartego Konkursu
Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia

CENTRUM DIALOGU
im. Marka Edelmana w Łodzi

MOSTY EUROPY

Wydawnictwo Naukowe *Ibidem* s.c.

ISBN 978-83-62331-33-8

SPIS TREŚCI

Od Redaktorów	7
ADAM F. KOLA, Pamięć i komparatystyka. Mapa i terytorium studiów nad pamięcią	13
ROMAN BÄCKER, Struktury dyskursu politycznego w Polsce i w Rosji ...	27
ЕВГЕНИЙ ГОНТМАХЕР, Сталин и сталинизм	43
АЛЕКСАНДР ФЕДУТА, «Недосталинизм», или «Лукашенко на фоне Сталина». О неудавшейся попытке реабилитации сталинизма в современной Беларуси	49
ANDRZEJ DE LAZARI. Komunizm we współczesnej polskiej i rosyjskiej karykaturze	59
ANDRZEJ JANICKI, Miejsce pamięci reglamentowanej. Czasopismo „Wojenno-istoriczeskij żurnał” jako pole „bitwy o pamięć” drugiej wojny światowej we współczesnej Rosji	73
МИХАИЛ ТИМОФЕЕВ, Специфика десоветизации города Иваново как «родины первого Совета» (1991–2016)	83
ALEKSANDRA SUMOROK, Socrealizm hybrydowy? Architektura Łodzi w latach 1949-1956	95
DOROTA UTRACKA, Pamięć reżimu-reżim pamięci. Uwagi o współczesnych praktykach kommemoratywnych	111
АЛЕКСАНДР МАРКОВ, Ностальгия по литературоцентризму	133
ELŻBIETA TOMASI-KAPRAL, Obraz komunistycznej przeszłości w świetle wybranych utworów prozy polskiej i niemieckiej	143
DEJAN AJDAČIĆ, Jugoslovenska komunistička služba bezbednosti (UDBA 1946-1966) u tri romana	161
JAN RATUSZNIAK, Ocena przemian społecznych i ekonomicznych lat 90. XX w. w twórczości Kira Bułyczowa oraz Andrzeja Sapkowskiego	175
TERESA MARESZ, Czasy komunizmu w polskich podręcznikach szkolnych do historii	187
BIOGRAMY AUTORÓW	203

Dejan Ajdačić

Uniwersytet Łódzki

JUGOSLOVENSKA KOMUNISTIČKA SLUŽBA BEZBEDNOSTI (UDBA 1946-1966) U TRI ROMANA

Stroge odredbe zakona i elastičnija pravila i običaje ljudi razumeju i primenjuju na različite, lične načine. Iako svi znaju koji su postupci zabranjeni, a koji poželjni, tih odredbi se ne pridržavaju svi. U uhođenju postoje *n a r u č i o c i* tajnog sakupljanja informacija o drugima, *i z v r š i o c i* i *o s o b e - o b j e k t i* uhođenja. Između uhoda i uhođenim postoji neravnopravan i moralno problematičan odnos, sadržan u činjenici da pojedinac ima mnogo manje resursa da se zaštiti od uhođenja od sistema čija je to osnovna delatnost. Uhođenje je istorijski uslovljeno, jer su nekada bitle sakupljene informacije o vojsci protivnika, a potom verski, ideološki ili etnički stavovi protivnika. U industrijsko doba pojačava se potraga za tuđim pronalascima i tehnologijama u okviru krađe intelektualne svojine. Pored opšte matrice, uhođenje nosi obeležja svoje epohe koji određuju odnose podanika koji se bave kontrolom i prisilom političkih protivnika ili suparnika, Ali, kako je pokazao Mišel Fuko, nadzor je mnogo sveobuhvatniji i obuhvata razne oblasti života. U ovom prilogu biće reči o komunističkoj službi bezbednosti socijalističke Jugoslavije, surovoj organizaciji koja je koristila sva sredstva ne samo nadzora, već i nasilja od pretnji i zastrašivanja do ubistava.

U tradicionalnoj kulturi balkanskih naroda uhođenje i dostavljanje je vezivano za strane imperije koje su vladale delovima Balkana iz svojih prestonica u Carigradu, Mlecima, Budimu i Beču. U raštrkanim, malim i zatvorenim seoskim zajednicama pokorenih naroda skoro svi ljudi su znali sve o svima i nije bilo potrebe za tajnim posmatranjem i dostavama. Doušnike tamo nisu ni slali, jer odatle nije imperiji pretila nikakva opasnost, a sramotne radnje su prikrivali samo grešnici u strahu od osude cele zajednice.

Semantička analiza srpskih reči slovenskoga korena za osobe koje tajno sakupljaju i predaju informacije ukazuje na model tvorbe u kome se prefiks dodaje glagolima *hoditi*, *dati*, *kazati*. U epici reč *uhoditi* se vezuje za posmatranje tuđe vojske, ili teritorije koja se nadgleda, a u hajdučkoj epici se uhodi i mogući plen (*šićar*) hajdučkog napada ili upada radi otmice ovaca (*uhoditi ovce*). Odatle i imenica *uhoda* upućuje na izviđanje u ra-

tovanju ili potrazi bogatog plena za otmicu. Reč odati je višeznačna i nije nužno povezana sa tajnim sakupljanjem i odavanjem informacija, jer se tajna može otkriti i nehотиčno. Od glagola *prokazati*, *potkazati* poimeničen je naziv za „profesiju” *potkazivač*, što upućuje na dodavanje ili predavanje nekome onome što je kazano. Reč slovenskog korena – *doušnik* – sugerise da neko prisluškuje razgovore i prenosi to nekome. Reči *nasočiti* i *prosočiti* su već arhaične i nemaju izvedene imenice, a pre označavaju pokazati, no potkazati.

Većina srpskih naziva za uhode su pozajmljenice iz drugih jezika: najuže određuje uhođenje reč *špijun* – poreklom od nemačke reči *Spion*. Srbi su uključivali u svoj jezik nazive pripadnika vojno milicijskih jedinica koje su čuvalе red države čiji su bili podanici. Iz Dalmacije su se raširili nazivi *žbir* od italijanskog *sbirro* – policijski ili finansijski stražar, *žandar(m) džandar* od francuskog *gendarme*. Iz turskog jezika otomanske imperije preuzet je naziv *suvarije* za žandarme na konjima. Srbi u Podunavlju su učestvovali u pandurskim jedinicama Habsburške monarhije, a naziv *pandur* predstavlja nemačko-austrijsku adaptaciju mađarskog *banderí-ális*. Noviji nazivi su *policajac* i *milicajac*, *tajni agent*. Od pozajmljenica, naziv *žbir* se u srpskom jeziku najviše približio značenju krišom sakupljati za nekoga informacije o drugima.

Po obrascu tvorbe u srpskom i hrvatskom jeziku postoji i naziv izveden iz naziva bezbednosne organizacije komunističke Jugoslavije – *udbaš*. Naziv za ljude predstavlja izvedenicu iz skraćenice UDBA za *Upavu državne bezbednosti*. Jezik tu precizno odražava pojavu nove realije novom rečju. Potonja raširenost reči *udbaš* rečito govori o njenoj velikoj raširenosti u društvu socijalističke Jugoslavije. Ta reč koristi se i danas kada bivše Jugoslavije nema, jer je ona primila značenje ne samo za pripadnike tajne policije 50-ih i 60-ih godina 20. veka, već i uopšte za tu vrstu delanja.

Tek sa jačanjem srpske dinastije Obrenovića u srpskom društvu počinju da se razvijaju moderne institucije kontrole koja traži državne i dinastičke neprijatelje. Komunisti su tokom 1944 i 1945 godine uz podršku sovjetske armije uzeli potpunu vlast i počeli progone klasnih neprijatelja, putem otimačine kuća, vila i fabrika. Komunistička partija Jugoslavije, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca je bila zabranjena 1929., a u komin-ternovsko staljinskim čistkama temeljno je desetkovana i pročišćena krajem 30-ih godina. Ostali su najbeskrupulozniji partijci koji su znali kako funkcioniše efikasni KGB (Komitet gosudarstvennoy bezopasnosti) u sovjetsko-boljševičkoj državi, a svoja iskustva o uništavanju neprijatelja su primenili na klasne neprijatelje i sve koje su smatrali neprijateljima.

UDBA

Komunisti su po dolasku na vlast 1944/1945 stvorili službu bezbednosti koja je za ideološke protivnike vlasti bila zastrašujuća i omražena. Ta služba je nekoliko puta menjala ime. OZNA je bila skraćenica za

Odeljenje za zaštitu naroda, koja je delovala odmah po otimanju vlasti uz pomoć vojske SSSR, krajem drugog svetskog rata i delovala je do 1946. Bila je ozloglašena zbog masovnih ubistava ideoloških protivnika i pljačke „nenarodnih”. Generacije koje su tada živele koristile su izraz *Ozna sve dozna*, koji slikovito izražava predstavu tadašnjih ljudi da je ova služba bila svemoćna. Od 1946 do 1966 civilna služba bezbednosti je nazivana Uprava državne bezbednosti ili skraćeno UDBA. U sukobu titoista i informbirovaca počev od 1948. godine UDBA je gonila pristalice Staljina u obračunu bivših saboraca. Po uklanjanju Aleksandra Rankovića 1966. godine služba je ponovo promenila ime u Službu državne bezbednosti. U tekstu će biti reči o organizaciji koja je imala pravo da u ime ideologije ubija, zatvara i muči ljude. Njene akcije bile su taman toliko javne da su se OZNE i UDBE svi plašili, ali kao i druge specijalne službe one su delovale prikriveno.

Neki od čelnika UDBAe su krajem života, uz izvesna doterivanja i priznanja pisali o svom radu, dosta tragova zločina je uništeno, ali ipak je moguće shvatiti koliko je to UDBA bila moćna i nedodirljiva organizacija. U Srbiji nije bilo lustrifikacije, već samo pojedinih revizijskih procesa oko veoma poznatih ličnosti. Pojedinci koji su sumnjali da su bili predmet nadgledanja komunističke tajne službe imali su mogućnost da pregledaju dokumente o sebi, ali su po uvidu tvrdili da su ta dokumenta nepotpuna i već selektovana.

Kratak pregled teme uhođenja u srpskoj književnosti

Ta nova pojava dobro se ogleda u ranoj komediji *Sumnjivo lice* Branislava Nušića, koja uprkos činjenici da je nadahnuta Gogoljevim *Revizizorom* sadrži toliko mnogo realija o državnoj potrazi za sumnjivim licem, tj. neprijateljem. Zbog ovog komada mladi pisac je bio pod velikim pritiskom monarhista – neko vreme nije pisao komedije, a kasnije je napustio oštru satiru.

Ideolozi sorealizma govorili su o piscima kao inženjerima ljudskih duša, ali su prema autorima i delima koji im nisu bili po ukusu primenjivali sva sredstva od cenzure do logora i ubistava. Upotrebljavajući etnolingvistički termin profiliranje, u jugoslovenskim književnostima postoje različiti ideološki profilirani tekstovi o UDBI – od komunističkih pohvala u ranim poratnim romanima Oskara Davića, do knjiga sa kritičkim uvidima, ali napisanim u vreme vladavine komunizma, a potom razornom kritikom nasilničkog sistema kao u knjigama Dragoslava Mihailovića *Goli Otok* ili *Godine koje su pojeli skakavci* Borislava Pekića. U tužnoj komediji po Luki, u drami *Profesionalac* Dušana Kovačevića glavna tema je razgovor policajca uhode i osobe koju je dugo uhodio o proteklom životu i proteklim ideološkim sukobima sa različitim strana i sa stanovišta različitih generacija.

Neki od svemoćnih načelnika službe bezbednosti ili partijskih funkcionera koji su postali unutrašnji disidenti (poput Đilasa i Dobrica Ćosića) pisali su i o UDBI. Memoarski zapisi iskrivljavaju ili prikrivaju neke činjenice, ali predstavljaju lično svedočanstvo o tim vremenima. Jedan od načelnika Službe državne bezbednosti objavio je i knjigu *Vesela UDBA* (2007) sa anegdotama i istinitim pričama.

Ovde neće biti reči o istoriji UDBA-e već o tome kako su je predstavili u tri izabrana književna dela. To su tri romana sa povlašćenim naratorom u prvom licu. Budući da takvo pripovedanje podrazumeva i omogućava dominaciju ideološke tačke gledišta junaka koji je i pripovedač, važno je ukazati kakav je odnos tih junaka prema politici komunističke.

Pamćenje, cenzura i zaborav u književnosti

Sva tri romana napisana su i objavljena u vreme vladavine Saveza komunista Jugoslavije, ali u nekoliko različitim ideološkim uslovima. Partija je imala svoje cenzore u kulturi o čemu je detaljno pisao Marko Lopušina u svojoj knjizi (Lopušina, 2015). pisci su morali da računaju na tada važeće cenzorske okvire i tako oblikuju svoju priču. Ta ograničenja i iz njih proistekla samoograničenja određuju način govora o doživljajima pripovedača. On kombinuje raspršujuće strategije ličnog, subjektivnog viđenja sa ujednačavajućim zahtevima objektivnih realija i društveno-ideoloških okvira vremena pisanja dela.

U usmenim kazivanjima ili pisanim tekstovima sećanjima na stvarnost, koja se, rečeno je na početku, subjektivno doživljava, postaje dodatno lično obojena životnim iskustvima osobe koja se u sećanjima vraća proteklom životu. Pitanje je da li tim povratkom sećanja postaju još subjektivnija ili zadobijaju izraženije zajedničke crte. Naravno da se subjektivnost različito odražava u pogledu na svet progonitelja i progonjenih, onih koji su zabranjivali, uhodili i onih koji su se krili. Predstave o istorijskim prilikama i događajima određene su idejama, sklonostima pojedinca i grupe kojoj on pripada, strahovima i dr. Lično pogled na svet oblikuje kako emocionalno, tako i ideološki-politički obojeno viđenje i konkretnih događaja.

Između pamćenja i zaborava postoji niz poluzampćenih i poluzaboravljenih detalja koji svačiju ličnu sliku o prošlosti čini još ličnijom. A nasuprot tom subjektivnom rasipanju postoje i mehanizmi ujednačavanja pamćenja i predstava o prošlosti, koje lična sećanja podvrgavaju oblikovanju kolektivnog pamćenja.

Čak se i sećanje učesnika događaja često iskrivljava pod pritiskom socijalne narudžbine. Tako se i slika o proteklim događajima, posebno onih koji su važni vladajućoj grupi oblikuje na mnogim nivoima, u različitim segmentima javnog života, pa i prilagođeno različitim uzrasnim kategorijama. Slika o prošlosti podvrgnuta je čitavom nizu obrada: od sistema

praznika i kultura, preko filmova, književnosti i popularne umetnosti, selektivnog sećanja na istorijske događaje od političkih govornica do škola. Pri tome, od osećanja kontinuiteta ili diskontinuiteta zavisi i pohvalni ili osuđujući ton tog glačanja slike o prošlosti. Kada u književnim tekstovima u prikazima sadašnjosti ili pamćenju prošlosti značajno mesto imaju političke ideje koje aktivno deluju u realnom životu, postoji veliki pritisak centara ideološke moći da slika o sadašnjosti ili prošlosti bude u skladu sa poželjnim ideološkim i političkim stavovima.

Dva vremenski bliska romana

U ovom prilogu želim da osvetlim književne predstave o tajnoj komunističkoj policiji krajem četrdesetih i tokom pedesetih godina u tri književna dela – dva romana srpskih pripovedača s kraja 1960-ih godina – *Kad su cvetale tikve* (1968) Dragoslava Mihailovića, i *Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji* (1969) Bore Ćosića. Ćosićevom romanu prethodila je po zamisli i stilu slična knjiga *Priče o zanatima* (1966) koja je takođe napisana veoma kratkim rečenicama. Kada se ova dva vremenski bliska i kratka romana, pored sa distance od proteklih pola veka, Mihailovićeva slika raspada porodice u priči o krivici i osveti koju čitalac duboko preživljava prikazuje i odvođenje u zatvor junakovog oca i brata. Ideološka pozadina dejstava tajne policije danas ne ostavlja tako jake utiske kao onda kada su i aluzije na UDBU bile zabranjene, jer je nakon Mihailovićevog romana objavljeno dosta memoarskih i književnih dela sa detaljnijim i punijim opisima ove službe. Sa distance od pedeset godina knjiga Bore Ćosića je prema komunistima bila subverzivna, ali prikriivena, toliko lucidno duhovita da su je komunisti propustili kroz cenzuru, jer je izopačenja vlasti prikazivala sa „simpacijom” i veselo.

Mihailoviću je njegov roman doneo gubitak posla i neprestani i strogi nadzor policije, dok je Bora Ćosić za svoj roman bio nagrađen 1970. najgulednijom nagradom, NIN-ovom nagradom za roman godine na srpskom i hrvatskom jeziku. Tema logora na Golom otoku koju je dodirnuo Mihailović, iako više aluzijama, tadašnja vlast koja je cenzorski popuštala crnom talasu u filmu i u književnosti je konačno, Titovim uplitanjem, pokazala da je granica prekoračena. Mračna priča o raspadu porodice, u kojoj priča o odvođenju u zatvor oca i brata glavnog junaka nije centralna tema, uznemirila je vlasti, a naizgled lakrdijaški način pripovedanja Bore Ćosića sa mnogim neprijatnim istinama autoru nije doneo nepravilike, već priznanja.

Junak Mihailovićevevog romana *Kada su cvetale tikve* je mladić nezainteresovan za politiku. To je mangup obuzet boksom, devojkama i ličnom osvetom, ali sukobi među komunistima odvođe njegovog brata i oca u zatvor. Najpre ga nazivaju nadimkom Vrapče, a potom Šampion. Junak romana Bore Ćosića s kraja četrdesetih i iz pedesetih godina je puberte-

tlija SKOJevac, vatreni pristalica komunizma, ali ovaj tekst sadrži polifoničnost, jer pripovedač stalno prenosi i iskaze članova svoje porodice koji nisu skloni komunizmu. Tribusonov pripovedač u *Povijesti pornografije* je po godinama vršnjak UDBE ali sa distancom prema njenom delovanju.

Kad su cvetale tikve

U kratkom periodu vladavine soerealizma komunistička policija je prikazivana pohvalnim crtama požrtvovanih ljudi koji brinu za red i mir cele zajednice. Granica dozvoljenog u javnom govoru o komunističkoj tajnoj policiji socijalističke Jugoslavije se menjala tokom vremena. Cenzura nije dopuštala javni govor o otimanju vila pre rata imućnih ljudi na beogradskom brdu Dedinju, o sukobu oko IB, mučenjima po zatvorima, nije dozvoljavala aluzije na kult ličnosti. Sa slabljenjem vlasti komunističke, a posebno posle Rankovićevog smenjivanja, bilo je potrebno ocrniti nekada svemoćnog šefa službe, pa je slika o prekoračenjima ovlašćenja dozirano korišćena i radi čišćenja u svojim redovima.

Crni talas i liberelizacija krajem šezdesetih godina 20. veka su omogućili uvođenje i tamnih nijansi ljudi sa periferije društva, pa i nasilnih policajaca. Bez pretnji za sistem, sa idejom da se društvo može popraviti, vlasti su takvu vrstu kritike koristili i kao dokaz svoje liberalnosti. Ali UDBA nije bila još predmet slobodnog javnog govora. sa antikomunističkih stanovišta.

Dragoslav Mihailović pripovedač i romanopisac koji je u srpsku književnost ušao sa neorealističkom prozom o problematičnim ljudima sa periferije gradova. Književni istoričar i kritičar Mihalo Pantić o njegovim likovima piše da:

heroizuju i slave ljudsku anonimnost i marginalnost, sledom pripovedački sugerisanog uverenja da se ljudska priroda otkriva u ekstremnim ili graničnim situacijama. I uvek u neposrednoj blizini smrti, stalno praćena bolom i patnjom, zalogom životne autentičnosti i iskupljivosti. (Pantić, 2009: 20)

U romanu *Kad su cvetale tikve* (1968) glavni junak Vrapče, sa distance od dvadesetak godina života u Švedskoj, priča o svom životu i raspadu svoje porodice. Mihailovićev roman *Kada su cvetale tikve* je objavljen, bio je uključen u spisak razmatranih romana za NIN-ov roman godine, a zabranjen je pred premijeru drame po romanu. Predsednik Tito je lično učestvovao u odluci o zabrani i stavljanju autora na crnu listu, posle čega je on izgubio posao. U romanu se pominje odvođenje oca i brata glavnog junaka uz aluzije da su oni informbirovcima koje su komunisti poslali na robiju. Obračun sa bivšim saborcima koji su bili za Staljina je bio pod najvišim pritiskom zabrane i to je bio „okidač” i za zabranu romana *Kada su cvetale tikve*.

Oca odvođe i posle nekog vremena on se vraća kući, ali kao druga, izobličena i zastrašena ličnost. Mladić ne može da shvati tako veliku promenu, ali razume da otac izbegava razgovor o tome gde je bio i šta mu se desilo: „Hoću da ga pitam: šta su ti učinili kad su uspeli da te ovako probuše? Moj ćale odgovara: „Ništa me ne pitaj.””. Otac mu govori: „ne znam i ništa me ne pitaj. A i ti se u to ne mešaj.” UDBU, on i ne naziva, već koristi samo zamenicu *oni* za njene pripadnike, računajući da će sagovornik znati o kome govori, ali iznosi svoje uverenje u njihovu svemoć „„Svašta oni”, veli, „mogu.””. Posledice oćevog boravka u zatvoru i saznanje da brat negde robija brzo dovode do urušavanja spokoja u porodici. Kada je upitao svog bokferskog trenera o bratu, ispostavlja se da je on prilićno upućen u rad službe bezbednosti i da ima naglašeno partijsko viđenje. Trener mu o robiji govori:

„Zna se”, veli „kuda. Imamo mi jedno lepo mesto za njih.”

„Kakvo lepo mesto?” A već pomalo poče da vri u meni.

On to valjda primeti.

„Ne boj se ti, Šampione, za njega. Tamo će malo da radi. Malo će da tuca kamen.” I opet ne izdrža nego se nasmeja. „Dobijaće knjige, novine.”

„Kakve knjige, kakve novine? Šta će mu to kad je na robiji?”

„Nije to robija, Šampione. Nismo mi kapitalisti. To je – **popravni rad**.

Mi ćemo da ga prevaspitamo. Kad se popravi, pustićemo ga.”

Novogovor predstavlja osobeni govor totalitarnih vlasti koje realne odnose i socijalne hijerarhije prikazuje iskrivljeno, neodgovarajuće i uz prikrivanje njihove suštine. Okrutnu policiju u romanu *1984* Orvel naziva Ministarstvom ljubavi. U Poljskoj je o novogovoru pisao Mihal Glovinjski (Głowiński, 1993). U romanima jugoslovenskih pisaca ljudi koji se bave traženjem unutrašnjih neprijatelja i njihovim progonom se nazivaju „drugovi”. To znaćenje predstavlja upravo suprotnost suštini postupaka pripadnika tajne policije. Oni su mogli biti hinjeni, lažni drugovi koji su pod maskom blizine sa drugima doznawali informacije, ali u romanima se ova reć koristi sa jasnom dvosmislenošću. Ona i sa stanovišta nadzornika i sa stanovišta sumnjićavah sadrži jedno skoro kastinski više svojstvo moćnijih osoba, dok se prikriva tobožnjom drugarskom blizinom.

Roman *Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji*

Bore Ćosića nastao je upravo na izmaku epohe liberalizacije u kulturi, pre zastoja sedamdesetih godina. Knjiga je dobila i najveće priznanje za roman na srpskom i hrvatskom jeziku – NIN-ovu nagradu.

Knjiga Bore Ćosića se oslanja i na karnevalski duh koji je u filmove crnog talasa uveo Dušan Makavejev. U njegovoj knjizi ima više direktnih aluzija na ćudne i smele filmove Makavejeva. Kada je Ćosić pisao *Ulogu moje porodice* komunistička ideologija je već pretrpela probleme koje je

inicirao bivši visoki funkcioner tekstovima o novoj klasi, ali parole studenata su optužbe o crvenoj buržoaziji učinile svima vidljivim i provokativnim. Knjige i filmovi crnog talasa su dodirnuli ljude sa margine i postavile pitanja o realnim obmanama ili zabludama partije i rukovodstva države. Crni talas je proširio prostor moguće kritike i Bora Ćosić je tu činjenicu iskoristio jednim višesrukim sakrivanjem. Glavni junak i narator je dečak / momčić, koji je ubeđeni komunista. On nije samo pristalica nove vlasti nego je i njen gorljivi propagator – on upija reči partijskih sekretara tih godina, on upija njihov smisao i prenosi ih u svoje stihove, crteže i razgovore. Ali činjenica da je on još dečak koji odrasta, koga devojčice i žene već saleću a on to ne razume ili prekasno razume, čini da junak izgleda neozbiljno. Ćosić je pored toga njemu dao ulogu distribucije raznih gledišta u svojoj kući. Vrlo kratke rečenice pored skoro formulaativnih uvoda: Mama kaže, ujak kaže, deda ... daju tekstu polifoniju različitih pogleda na svet. I u tom zahuktanom i namerno brzom izmenjivanju, kao u Makavejevljevim filmovima Bora Ćosić daje mnogo slika o delovanju UDBA-e. Oni se javljaju kao problemsci, nekada su relativizovane komentarom, nekada šaljivom upadicom, ali različiti segmenti delatnosti tajne policije u ovom su delu prisutni.

Svi žive pred očima svih, kolektivistički i to olakšava sveopštu kontrolu. U kuće se upada bez poziva i najave i to svi prihvataju kao nešto normalno. Kada je reč o podsticanju na dostavljanje, to je motiv koji se varira brojnim likovima oko glavnih junaka, a neke dostave se tiču i njegove porodice. Dva najčešće pominjana lika čija je delatnost povezana sa službom bezbednosti, iako se to izričito ne govori – su Vaculić i drug Abas.

Tako zavidna žena pred poručnikom Vaculićem aludira na neke sumnjive veze porodice sa Nemcima tokom drugog svetskog rata. Iako je glavni junak skojevski aktivista i komunističk propagator takva optužba dovodi do Vaculićevog neprijatnog ispitivanja starijih članova. U istom pasusu dostavljačica priznaje nezasnovanost svojih optužbi. Stvar se smiruje kada se Vaculić složi da je ona kurva. Da bi se to još dodatno potvrdilo, nešto kasnije ona se ženski nameće samom Vaculiću.

Momak je revnosni izvršilac naloga koji mu daju. Drug Abas je kazao: "Samo svuda oslušuj neprijateljski glas, to je neophodno". Rekao sam "Hoću!". Malo potom se kaže da su svi imali sveske. Čitalac se može dosetiti da su te sveske date za pisanje dostava, ali se nijedna pejorativno nazvana reč kojom bi se dovela u sumnju moralna opravdanost tvkog čina ne pojavljuje. Lakrdijaško preobrtanje svezaka i njihovih funkcija se ogleda da svako u svoju svesku zapisuje svoje stvari mimo svrhe koja im je namenjena.

U razgovoru o omiljenim igrama, poručnik Vaculić, govori: "Moja najmilija igra je otkrivanje neprijatelja i njihovo uništavanje". Ali da i ljudi koji love i uništavaju druge mogu da imaju trenutke slabosti svedoči

opis scene kada pijan zapeva pesmu (77) "Bolan mi leži". Verovatno je reč o pesmi "Bolan mi leži kara Mustafa" koji ostavlja svetlo odelo i sablju Hajduk Veljku. Posle je kazao: „Ako se ova stvar zagovna, zapamti da nije tako trebalo da bude”. U tekstu o militarizaciji jezika napisao sam:

Militarizacija jezika u vreme socijalizma bila je neophodna društvu koje nije želelo bilo kakav i bilo čiji otpor. Mada to izgleda paradoksalno, totalitarna vlast ne može a da ne stvara neprijatelje (Ajdačić, 2007: 21)

U Ćosićevom romanu je jasno da je Vaculić udbaša, ali u njegovoj reakciji je očigledna i svest da čak i veoma predani udbaša, pa i on sam, zbog pesme koju je zapevao može postati objekat osude. Podozrivost i u verne pripadnike službe potiče iz te paradoksalne potrebe za stvaranjem neprijatelja. Vaculića niko ne odaje, i on nastavlja svoju delatnost stičući viša zvanja, o čemu nas pripovedač uzgred obaveštava.

Prikriveno, eufemističko

nazivanje predstavlja način promene značenja u javnom govoru komunističke vlasti. Tu je pojavu lucidno nazvao novogovorom Orvel u svom romanu *1984*, a potom je ona ušla i u lingvističke studije o jeziku totalitarnih društava. Po toj ideji stvari se ne nazivaju svojim pravim značenjima. U romanu Bore Ćosića udbaši se ne nazivaju udbašima, već drugovima, sekretarima.

Kada Sekretar na sastanku obrazlaže veze između kuća u reonu crtajući mrežu, on govori o „lancu za obaveštavanje” (78), što je, naravno, eufemistički naziv u Novogovoru za došničku mrežu. Asocijacija na igre javlja se u aluziji na pravljenje mreže za dostavljanje. Dečak prenosi naziv sekretara koji je na karti nacrtao celu mrežu i rekao „To je lanac za obaveštavanje”. Ali pripovedaču dečaku to lični na igru „pokvarenog telefona” (78). U to doba obavezni deo sastanaka bile su seanse koje su nazivane „Kritika i samokritika” (79). Tobaže naivni pripovedač to ovako objašnjava „Tačka se sastojala u tome da svako kaže sve o sebi a potom o svima drugima, to je ličilo na neku društvenu igru” (79). Dodatno snižavanje značenja Bora Ćosić izvodi postizujući istovremeno dva cilja – on osmehom zabavlja čitaoca koji shvata dvomislenost i lako se prenosi u jednu suroviju epohu, ali i ublažava cenzora. Moglo bi se možda dodati da se pisac takvim ironičnim povezivanjem sa igrom osnovnih pojmova komunističkog novogovora socijalističke Jugoslavije otkriva jednu infantilno ludičku, ali obavezujuću prirodu tadašnjeg života.

Provokacije

Provokatori su bili deo ondašnjeg života i oni su ispitivali granicu pokornosti građana. Kada vidi kristalnu čašu, provokator hoće da je razbije, a majka se tome protivi. Preobrtanje mučne napetosti donosi komentar

da je komunizam veseo poredak, podrazumvajući da je dozvola na razbijanje svega deo tog poretka.

Došla je komšinica i pitala: „A kada ćete početi sa eksproprijacijom i ostalim, prema učenju neumrle Roze Luksemburg?” Vaculić je rekao: „Ovog časa!”. Deda je šapnuo: „To je radila i za vreme okupacije, samo s Nemcima!”.

Posle Titove smrti kolektivno predsedništvo nije imalo tog autoriteta da spreči jačanje antikomunističkih glasova. Moćnici su počeli da se više brinu o svojim finansijskim privilegijama a manje o cenzuri. Pokušaji da se održi Titova čvrsta ruka posle Titove smrti nije uspela. Knjiga *Godine koje su pojeli skakavci* Borislava Pekića predstavlja opsežnu antropološku studiju o zatvorima i logorima. Sam Pekić je posle II svetskog rata kao pristalica demokratske omladine odsedeo u zatvoru. Ta iskustva su ga navela da napravi duboko delo sa brojnim navodima, dijalogima sa autorima koji su pisali o jednonumlju, surovim zatvorima i logorima. Uz promišljanja o mehanizmima kontrole i prinude u ekstremnim uslovima istrage, saslušavanja i sl. Pekić je pisao:

Čak i najkrvavijeg rata čovek se voljnije seća nego svog zatvora. U ratu je čovek bio heroj, i kad nije bio. U zarobljeništvu, ropstvu, na roblji, u hapsani i koncentracionom logoru nema ničeg herojskog, i ako heroja izdržljivosti, časti i duševne dobrote može biti. Tu je konceptualno sve krvavo, prljavo, besmisleno, nečovečno, iako na pojedinačnom nivou, u nekom momentu, ume da bude zdravo, čisto, svrsishodno i ljudsko, pa ponekad i epski uzvišeno. Ali i tada načelo ostaje – u zatvoreništvu čovek nikad nije heroj nego je i heroj tek zaslužnjeni čovek. (Pekić, 2007)

Povijest pornografije (1988)

Skoro dvadeset godina posle pojave kratkih romana Dragoslava Mihailovića i Bore Ćosića pojavio se roman Gorana Tribusona. Ovaj pisac se u književnosti pojavio sa fantastičkim pričama, ali je potom objavljivao kriminalističke romane i fikcionalno memoarska dela sa živopisnim i emocionalnim opisima svakodnevnog života socijalističke Jugoslavije, kako na svet zabave - na omiljene filmove, sportove, idole, tako i na prilike koje su nametane odozgo.

U izabranom romanu Tribusonov junak Stanislav opisuje više decenija života svoje generacije, pokazujući i razlike između očeva i sinova u odnosu prema UDBI i komunizmu. *Povijest pornografije* Gorana Tribusona objavljena je u vreme posustale partijske države čiji su funkcioneri manje mislili o bezbednosti, a više o sačuvanju svojih pozicija i pozicioniranju u narastajućim zloupotrebama nacionalističkih strasti. Tribusonov roman *Povijest pornografije* predstavlja generacijsku priču vršnjaka, rođenih kao i Tribuson 1948. godine. Ta je generacija svoje de-

tinjstvo provela u pedesetim godinama. Pornografija iz naslova romana se povezuje sa rukopisom umrlog druga, koji dospeva u ruke pripovedaču, i čije fragmente on izlaže i ponekad komentariše, ali i jednom od epizoda o jednom porno filmu koja se skokovito provlači kroz roman. Pripovedač u romanu, je pisac i scenarista i time ima neke crte i samog Tribusona. U godini njegovog rođenja, 1948. došlo je do sukoba Staljina i Tita u Informbirou i taj razlaz ima svoje odraze i u ličnoj sudbini samog pripovedača i nekih njegovih vršnjaka. Njemu su roditelji hteli da daju ime Staljin, ali je otac pročitao u novinama vest o dramatičnoj promeni političkog kursa, pa je uspeo u poslednjem trenu da ispisana prva tri slova STA pretvori u Stanislav, i tako liši i sebe i celu porodicu opasnih sumnji i opasnosti. UDBA i udbaši se pojavljuju u razgovoru oca udbaša i sina koji ne odobrava njegov životni izbor. Stari Brabac priznaje svom sinu – „možda sam bio ... dogmatik, udbaš”, ali pokušava da se opravda da je to radio iz uverenja. Otac i sin ne mogu da nađu tačku pomirenja i razumevanja. U tužnoj komediji po Luki srpskog komediografa Dušana Kovačevića, ovaj sukob je jedna od osa *Profesionalca*. Otac glavnog junaka je pronicljivo shvatio da treba skrenuti Titovim putem, ali je obeđeni komunista. Ujak pripovedača, Emil živi sa njima u kući, i kao oportunistu u svemu provocira prostaljinovskim idejama. Otac zna da bi kao komunista trebalo da ga prijavi, ali to ne čini. Još jedan uzgredan lik je prikazan u svetlu velikog političkog zaokreta, što nije moglo da prođe nekažnjeno. Soboslikar (moler) koji se prekvalifikovao u slikare je ne prateći politiku naslikao Staljinov portret, ali zabranili su mu da više slika.

Udbaši su upleteni u smrt oca dečaka sa kojim se junak-pripovedač družio od detinjstva. U prvoj verziji čitalac saznaje da je Tonček Kralik predratni kinoperater i posle rata produžio da prikazuje filmove, naravno, sada sovjetske, i promenjenog političkog profila. U braku sa mlađom i zgodnom ženom, Kralik je dobio sina Jaromira, koga su drugari zvali Bramborom. Kralika su našli obešenog kaišem o gredu. Pripovedač nam prenosi glasine da je on na tajnim projekcijama trojici četvorici udbaša pod pritiskom pokazivao neki stari pornografski film. Još se kazuje da su pod njegovim nogama našli kompromitujuće informbirovske materijale. Ta smrt je ostavila žig na odrastanje Brambora. Samoubistvu Kralika pripovedač se vraća prenoseći razgovor dva devetnaestogodišnjaka - veče pred Bramborov odlazak u vojsku Brambor pita Stanislava: „Ti znaš što je bilo s mojim starim?”. „Ubio se jer je – bilo mi je teško izustiti sve te sramne riječi – jer je bio informbiroovac”. „Sva je prilika da nije. Ne mogu dokazati da nije, ali osjećam da...” i iskazuje pretpostavku da mu je to neko namestio, a da ga majka nagovara da zaboravi te stvari jer je to opasno (104). Brambor, dakle naslućuje da oko smrti njegovog oca postoji neka tajna, a teško bolesna majka mu govori da njegov otac sigurno nije bio informbiroovac, te da čak nije ni znao šta je to. I ponavlja uverenje da je ocu to „napakirano” - „Tati je mogao neko nešto napakirati i sakriti se

iza službene stvari” (105). Brambor kazuje da je on pronašao pornografski film za koji se govorkalo da ga je otac tajno prikazivao, a na Stanislavovo pitanje da li zna ko su bili ljudi koji su to gledali, drug mu odgovara: „Još ne znam, ali na najboljem sam putu da doznam”

Posle praćenja drugih sudbina, pripovedač se priči o tajnim projekcijama za udbaše vraća novim skokom u bolnicu u kojoj kao lekar radi njihov drug Jazbinšek. Jedan od pacijenata iz šok sobe je sebi potrgao priključke i umro u vreme kada je na kratko Jazbinšek izašao iz bolnice (210). Jazbinšek se na disciplinskoj komisiji izvukao od odgovornosti, a medicinska sestra je izgubila posao. U razgovoru se ispostavlja da ga je lekara upravo drug Brambor izvukao sa dežurstva. Stanislav u sebi misli da ga je Brambor izvukao namerno da bi porazgovarao sa tipom, a da je ovaj u kajanju prekratio život. U toj verziji pripovedač nam saopštava da je bolesnik od raka u šok sobi jedan od udbaša.

Godine su prolazile, Brambor je umro, a sledeći povratak tajni o samubistvu njegovog oca pripovedač nam nudi u razgovoru starog udbaša Brabeca sa svojim sinom posle sahrane (273-275). U toj verziji koju pripovedač saznaje od pijanog mlađeg Brabeca, aludira se da je Brambor otkao aparate bolesnog udbaša u bolnici u kojoj je ovaj ležao kada je njihov drug izašao sa dežurstva. Nije ostavio tragove svoje osvete za namešteno ubistvo svog oca i uništenu porodicu. Ispostavlja se da je udbaš bio ljubavnik mlade žene Kralika da je ubistvo usledilo pošto ih je ovaj zatekao na delu. A informbirovski dokumenti su bili samo način da se ubistvo prikrije tobožnjim samoubistvom.

I poslednji put se Tribuson/pripovedač vraća ovom događaju, kada pisac nudi svoj scenario o kinopoerateru i tri udbaša i nameštenom ubistvu (352 i dalje) kao predložak za snimanje filma. Taj scenario odbijaju kao fantastično nemoguć. Pisac tu sa ironijom poentira da se sasvim realni događaji odbacuju kao nekakvo preterivanje nesputane imaginacije. Da bi još pojačao tu ideju, Tribusonov glavni pripovedač i scenarista kao zastupnik ideje da realnost može biti nepridvidljivija od izmišljanja govori da u scenariju nije bilo scene u kojoj Brambor skida priključke sa aparata koji održavaju život vinovniku svoje nesreće. Porodična tragedija se nekoliko puta vraća u pripovedanje uz viđenja raznih likova, počev od priče o samoubistvu, preko priče o sumnjivim okolnostima tog samoubistva, do priče o osionosti udbaša koji je ubio muža svoje ljubavnice. Istina zadobija svoja mnoga lica i različite verzije – glasine, Bramborove lične istrage zbog sumnji, otkrivene istine u kazivanju upućenog udbaša, osvete, ali i predložka za film koji nije realizovan. Slika o udbašima tokom pripovedanja se menja, prateći gubljenje njihove moći, ali sećanje na Čeha kinooperatera, njegove tajne projekcije nekog porno filma i sudbinu živi dugo. U životu Brambora ona se pretvara u opsesiju o otkrivanju istine i osveti.

Tri ovde pomenuta književna dela napisana su različitim stilom, sa drukčijim psihološkim i ideološkim akcentima, ali su u njima zajedničke predstave o osionoj svemoći pripadnika službe bezbednosti komunističke Jugoslavije krajem 40-ih i tokom 50-ih godina. U srpskim romanima Dragoslava Mihailovića i Bore Ćosića s kraja 60-ih godina i u romanu hrvatskog autora krajem 80-ih njihovo uplitanje u život običnih ljudi donosi preteće opasnosti. Oni odvođe u logore i donose smrt, a karnevalizovanoj predstavi poratnog sveta Bore Ćosića ta opasnost predstavlja zatvorenike na prinudnom radu i razgovore sa islednicima. U Ćosićevom telegrafski ispričanom i izmontiranom romanu sećanje na UDBU pokazuje uzgred, ali u većoj meri različite tipove ponašanja običnih ljudi – od ulizivanja, dostava običnih ljudi udbašima, provokacija, prevrtljivosti sa prilagođavanjem trenutnoj vlasti. U proznim tekstovima srpskih i hrvatskih pisaca druge polovine 20. veka nasilni aparat jedne ideološki rigidne vlasti je bio u službi oštre i krute podele na dozvoljeno i zabranjeno, ali su uprkos takvom revolucionarno totalitarnom čistunstvu udbaši bili podložni i ličnim strastima sakrivajući svoja nedela uniformom UDBE. U trouglu n a r u č i o c a državnog aparata nadzora i prisile, i z v r š i o c a i o b j e k a t a nadzora i kažnjavanja, u ovde analiziranim delima se ne opisuju naručioc i, mada se podrazumeva partijsko-državna sprega, u ono vreme prikrivana nazivom *drugovi*.

Romani Mihailovića i Ćosića su napisani sa istorijske distance od dvadesetak godina u odnosu na vreme koje opisuju, a Tribusonov sa distancne od četrdesetak godina, koliko je imao i kada je objavio ovaj roman. Uprkos pritisku cenzure i autocenzure ovi su autori uspeli da prikažu načine i učinke delovanje službe bezbednosti u životu običnih ljudi, psihološke i socijalne mehanizme nadzora, prisile i kazni, čime su kasnijim piscima raširili prostor za nova osvetljavanja tamnih strana sprege partije i tajne policije u periodu rane izgradnje jugoslovenskog socijalizma. Ali ovde razmatrani romani nemaju samo književnoistorijski značaj, jer predstavljaju još uvek preštampana i čitana dela, što potvrđuje da književnost ima značajnu ulogu u društvenom pamćenju.

Bibliografija

- Ajdačić D., (2007) *Militarizacija jezika u periodu socijalizma*, w: Dejan Ajdačić, *Slavistička istraživanja*, Beograd, Filip Višnjić, s. 17–19.
- Fuko M., (2013), *Istorija ludila u doba klasicizma* / prevela Jelena Stakić, Novi Sad, Mediterran publishing.
- Pantić M., (2009), *Pripovetke Dragoslava Mihailovića*, w: O delu Dragoslava Mihailovića / Priredili Dejan Ajdačić, Zoran Momčilović, Vranje, Učiteljski fakultet.
- Lopušina M., (2015), *Crna knjiga : cenzura u Srbiji 1945-2015*, Prometej, Novi Sad.
- Głowiński M., (1993). *Nowomowa* w: *Współczesny język polski* / Red. Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 163–172.
- Pekić B., (2007), *Godine koje su pojeli skakavci-1* <http://www.borislavpekić.com/2007/02/godine-koje-su-pojeli-skakavci-1-1-deo.html> [dostup 10.06.2018].

The Yugoslav Communist Secret Police or UDBA (1946-1966) in Three Novels

The text explains the relatively late appearance of security services in the Balkans due to the dominance of traditional Slavic culture in the Balkans and the activity of imperialist security services of the Serenissima, the Ottomans and the Habsburg Empire. The author lists the Serbian lexemes which can mean *informer* or *spy* (*uhoda, doušnik, potkazivač žbir, žandar, džandar, suvarija, pandur, policajac, milicajac, kagebeovac, udbaš*). The analyses are focused on the image of UDBA - the Yugoslav communist secret police (1946-1966) in the three novels – *When the pumpkins flourished* (*Kad su cvetale tikve*, 1968) by Dragoslav Mihajlović, *The Role of my Family in the World Revolution* (*Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji*, 1969) by Bora Ćosić and *The History of Pornography* (*Povijest pornografije*, 1988) by Goran Tribuson.

Kew words: former Yugoslavia, communist secret police, Serbian novels, Croatian novels.

Jugosłowiańska komunistyczna policja (UDBA 1946-1966) w trzech powieściach

Tekst wyjaśnia stosunkowo późne pojawienie się służb bezpieczeństwa na Bałkanach jako efekt dominacji tradycyjnej kultury Słowian i działalności tajnych służb obcych imperiów – Serenissima, imperium Otomanów, imperium Habsburgów oraz późne umocnienie się państw narodowych w XIX lub XX wieku. Autor wskazuje na słowiańskie pochodzenie określeń pojęcia *szpieg* (serb. *uhoda, doušnik, potkazivač*) i zapożyczone leksemy (serb. *žbir, žandar, džandar, suvarija, pandur, policajac, milicajac, kagebeovac*). Służba bezpieczeństwa w byłej komunistycznej Jugosławii nazywała się UDBA (Uprava državne bezbednosti od 1946 do 1966 r.), a funkcjonariusze tej policji – serb./chorw. *udbaši*. Analizy powieści Dragoslava Mihailovića *Kiedy kwitły dynie* (*Kad su cvetale tikve*, 1968), Bory Ćosića *Rolę mojej rodziny w rewolucji światowej* (*Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji*, 1969) i Gorana Tribusona *Powieść pornografii* (*Povijest pornografije*, 1988) koncentrują się na poglądach autora na temat działania służb bezpieczeństwa pod koniec lat 40. i w latach 50. XX wieku.

Słowa kluczowe: była Jugosławia, komunistyczna tajna policja, serbskie powieści, powieści chorwackie